

DOI 10.26886/2414-634X.4(31)2019.3

UDC: 373.091 (045)

**SOCIAL EDUCATION - AS A CONCEPTUAL BASIS OF THE
UKRAINIAN EDUCATIONAL AND EDUCATIVE SYSTEM**

(20-30's of the XX century)

M. Bogomolova, PhD of Pedagogical Sciences

Kherson State University, Ukraine, Kherson

The article reveals the main approaches of educational figures, government officials, scientists to the definition of the essence of social education in the 20's and 30's of the 20th century in Ukraine.

The research showed that Ukrainian creators of the system of social education I. Grin'ko, J. Ryappo, M. Skrypnyk, O. Popov, V. Durdukovsky, I. Sokoliansky, O. Zaluzhnyi, V. Arnautov and others in their theoretical work revealed social education from different approaches and definitions of system-forming lines: defined social education as a system of education in general; as a upbringing based on social forms of life; recognized that: in the process of social upbringing the child is socialized, social skills are formed; the success of social education depends to a large extent on a wide range of forms and methods of work in a specially organized socio-pedagogical environment; an important place in the socialization of the child belongs to the educational capabilities of the children's team.

All these approaches were considered as the conceptual (theoretical) foundations of educational work in children's educational institutions of different types in the context of the policy of creating their own national educational system.

The scientific search has confirmed that the legal and regulatory framework of the Ukrainian social welfare was developed and adopted, in particular, the "Declaration on the social upbringing of children" (1920)

determined not only the peculiarities of the educational system in the 20's of the 20th century in Ukraine, but also the development of the theoretical foundations of pedagogy, which were aimed at solving socio-pedagogical problems in the country during the investigated period and are also relevant today.

The research has shown that modern social problems (child homelessness, unemployment, crime) can be eliminated not only by socio-economic means but also by pedagogical ones as evidenced by the implementation of the concept of social upbringing in Ukraine in the 20-30's of the 20th century. Although this system as a whole was used mainly in the context of political and ideological influence on the younger generation, which led to its destruction. Social education in the second half of the 1930s loses priority, the further scientific search for its theoretical foundations ceases, and pedagogy becomes the way of solving new party ideological and political tasks.

Key words: social education, educational and educative system, theoretical foundations, conceptual foundations, socialization, socio-pedagogical work.

кандидат педагогічних наук, Богомолова М. Ю. Соціальне виховання – як концептуальна основа освітньо-виховної системи України в 20-х-30-х роках ХХ століття/ Херсонський державний університет, Україна, Херсон.

Стаття розкриває основні підходи освітніх діячів, урядовців, учених до визначення сутності соціального виховання в 20-х – 30-х роках ХХ століття в Україні.

Дослідження показало, що українські творці системи соціального виховання І. Гринько, Я. Ряппо, М. Скрипник, О. Попов, В. Дурдуківський, І. Соколянський, О. Залужний, В. Арнаутов та інші у своїх теоретичних напрацюваннях розкривали соціальне виховання з

різних підходів і визначень системоутворюючих ліній, визначали соціальне виховання як систему виховання в цілому, як виховання, що базується на суспільних формах життя; визнавали, що у процесі соціального виховання дитина соціалізується, формуються її соціальні навички. Успішність соціального виховання у великій мірі залежить від широкого спектру форм і методів роботи у спеціально організованому соціально-педагогічному середовищі. Важливе місце в соціалізації дитини належить виховним можливостям дитячого колективу.

Усі ці підходи розглядалися як концептуальні (теоретичні) основи освітньо-виховної роботи в дитячих навчальних закладах різного типу в контексті політики творення власної національної освітньої системи.

Науковий пошук засвідчив (підтвердив), що розроблена й прийнята нормативно-правова база українського соцвиху, зокрема «Декларація про соціальне виховання дітей» (1920) визначала не тільки особливості освітньої системи в 20-х роках ХХ ст. в Україні, а й розвиток теоретичних основ педагогіки, які були спрямовані на вирішення соціально-педагогічних проблем у країні в досліджуваний період і актуальні й сьогодні.

Робота над темою показала, що сучасні соціальні проблеми (дитяча безпритульність, безробіття, злочинність) можуть бути усунені не тільки соціально-економічними засобами, а й педагогічними про що свідчить реалізація концепції соціального виховання в Україні в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Хоча ця система в цілому використовувалася в більшості своїй в контексті політико-ідеологічного впливу на підростаюче покоління, що і привело її до руйнації. Соціальне виховання в другій половині 30-х років утрачає пріоритетність, припиняється подальший науковий пошук його

теоретичних засад, а педагогіка стає на шлях розв'язання нових партійних ідеологічних і політичних завдань.

Ключові слова: соціальне виховання, освітньо-виховна система, теоретичні засади, концептуальні основи, соціалізація, соціально-педагогічна робота.

Постановка проблеми. Сучасний процес реформування системи освіти в Україні зумовлений значними соціально-економічними, суспільно-політичними, соціально-педагогічними та культурологічними змінами.

Сьогодні на новій законодавчій базі визначено зміст, мету, концептуальні засади реформування усіх структур, рівнів і типів навчальних закладів з метою їх автономізації, демократизації, гуманізації, відповідності міжнародним стандартам. Модернізація освіти стає вирішальною і пріоритетною в глобалізаційному просторі. Про це, зокрема, йдеться в законах України «Про вищу освіту» (2014), «Про освіту» (2017), Концепції «Нова українська школа» (2016). Усі ці процеси, завдання, зміни відбуваються як на активному запровадженні нових інноваційних освітніх технологій, вивченні світового педагогічного досвіду, втіленні прогресивних педагогічних концепцій, так і врахуванні історичної традиції в реформуванні освітньої галузі на протязі багатовікового розвитку вітчизняної школи. Погляд в історію є важливим для того, щоб уникнути прорахунків, помилок, концептуальних засад, визначених на кожному етапі становлення українського шкільництва, побачити і зрозуміти шляхи досягнення успіху, оцінити інноваційний потенціал сучасних перетворень, зберегти здобутки та збагатити практику навчання і виховання дітей в країні.

Історія свідчить, що розвиток освіти в Україні завжди супроводжувався змінами, перетвореннями, нововведеннями, реформами, які базувалися на певних концептуальних засадах та

визначалися конкретними концепціями. Поняття «концепція» розкривається в різноманітній науково-довідковій літературі. За Новим тлумачним словником української мови (2000) «концепція – це система доказів певного положення, система поглядів на те чи інше явище; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ» [1, с. 875].

В Українському педагогічному словникові «концепція педагогічна – це система поглядів на те чи інше педагогічне явище, процес, спосіб розуміння, тлумачення якихось педагогічних явищ, подій; провідна ідея педагогічної теорії» [2, с. 177]. Виходячи з таких трактувань можна стверджувати, що за основними змістовими лініями освітні концепції визначаються таким чином: дидактичні, виховні, педагогічні, соціалізаційні, медико-педагогічні, етнокультурні та ін.

Формулювання мети статті. У нашому дослідженні йдеться про концепцію соціального виховання, яка визначила в 20-х – 30-х роках ХХ ст. в Україні розвиток особливої освітньої системи. Це був більш неповторюваний в історії української освіти період, коли соціальне виховання стало не одним із напрямів усього освітньо-виховного процесу, а в цілому цей процес на всіх рівнях підпорядковувався і спрямовувався на реалізацію низки державних завдань у галузі освіти, визначених на початковому етапі у «Декларації про соціальне виховання» (1920) та «Кодексі законів про народну освіту УСРР» (1922). Слід зазначити, що у 1920 – 1930 роках вибудовувалася українська радянська шкільна система освіти під керівництвом Наркомів освіти (Г. Ф. Гринька – 1921р., Я. П. Ряппо – 1925-1927 рр., М.О. Скрипника – 1930 р.), з урахуванням ідеологічного, соціально-економічного стану країни, тенденцій та напрацювань світових і вітчизняних наукових шкіл, організаторів освіти.

Також слід урахувувати і саме тлумачення поняття «соціальне виховання» в соціальній, соціологічній, педагогічній, історико-

педагогічній, науково-термінологічній літературі. Зокрема, аналіз його визначень дає підстави акцентувати увагу на таких ключових словах: соціалізація особистості, виховання особистості в різних соціальних інституціях, особистість і суспільство, процес соціального виховання, що і є **метою** нашої статті.

Виклад основного матеріалу. У своєму дослідженні ми виходимо з того, що соціальне виховання є цілеспрямованим процесом, спрямованим на розвиток особистості, засвоєння нею системи соціальних знань і цінностей, соціального досвіду і норм соціальної поведінки. У його здійсненні бере участь не тільки школа, а й інші інститути соціалізації: сім'я, дошкільні заклади, школи, позашкільні заклади, заклади культури, релігійні конфесії тощо. Проблеми соціального виховання актуалізуються, змінюється його мета, завдання, зміст, форми, методи, засоби, законодавча база на різних історичних етапах розвитку суспільства. Воно вибудовується завжди з урахуванням багатьох чинників, але особливе місце серед них посідає культурно-освітня національна традиція, теоретичні напрацювання, педагогічні підходи та ідеї вітчизняних учених, урядовців, організаторів народної освіти тощо.

Особливими в історії українського шкільництва, творенні власної вітчизняної системи освіти в Україні були 20-ті – 30-ті роки ХХ ст., які є предметом дослідження не одного покоління учених з історії педагогіки. Що ж стосується предметного поля нашої публікації, то ми виокремлюємо праці Г. Ясницького «Розвиток народної освіти на Україні (1921 – 1933 рр.)» (1965), А. Бондаря «Розвиток суспільного виховання в Українській РСР» (1968), І. Лікарчука «Міністри освіти України» (2002), Л. Штефан «Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20-90-ті рр. ХХ ст.)» (2003), Я. Цибулько «Соціальне виховання у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20-х

– 30-х років ХХ століття» (2005), Л. Березівської «Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті» (2008), С. Сірополка «Історія освіти в Україні» (2001).

Ці та інші праці, зокрема історико-педагогічні публікації В. Арнаутова, І. Гринька, Я. Ряппо, М. Скрипника, О. Попова, В. Дурдуківського, І. Соколянського, О. Залужного, В. Зеньковського, В. Петруся, С. Лозинського – теоретиків і організаторів народної освіти досліджуваного періоду дали можливість обґрунтувати концептуальні (теоретичні) основи системи соціального виховання, які по різному трактувалися, але в цілому засвідчили, що в період з 1920 по 1933 рр. у вітчизняній педагогіці серйозна увага приділялася обґрунтуванню теоретичних засад і підходів до розробки концепції соціального виховання. Слід не забувати, що починаючи з 1933 року – періоду поширення широких політичних репресій проти української інтелігенції (Марочко «Репресовані педагоги України: жертви політичного терору» (1924 – 1941рр.) (2003 р.) урядовців, науковців, директорів шкіл і вищих навчальних закладів, вчителів, соціальне виховання починає набувати нового змісту, завдань і форм роботи, змінюються цільові установки і пріоритети, що привело до розробки нових концептуальних підходів, до відповідних теоретичних обґрунтувань на основі ідеологічного підходу, а в кінці 30-х років ХХ століття концепція соціального виховання переросла в ідею комуністичного виховання.

Що ж стосується нашого предметного поля, то визнаємо, що прийняття «Декларації про соціальне виховання дітей» (1920), конкретні заходи з її реалізації викликали широку теоретичну розробку наукових засад, широку полеміку конкретних форм і засобів утілення.

Свідченням цього є виступи, доповіді, аналітичні записки, циркуляри, обіжники у «Порадниках по соціальному вихованню», публікаціях на сторінках періодичної преси відомих освітніх діячів,

учених, управлінців – організаторів народної освіти в Україні. Безумовно, їх теоретичні обґрунтування та практична реалізація освітніх завдань базувалася на розумінні (визначенні, обґрунтуванні) сутності соціального виховання.

Найбільш повно розкрив поняття «соціальне виховання» у статті «Соціальне виховання дітей» (1922) Г. Гринько. Він доводив, що «... Соціальне виховання в розвиненому вигляді є загальна організація дитинства, влаштування колективного життя всього дитячого населення» [5, с. 5].

Я. Ряппо у своїх теоретичних напрацюваннях, розумінні і призначенні соціального виховання виходив із соціально-економічного й суспільно-політичного стану країни на початку 20-х років ХХ ст. і завдань, які постали перед державними органами, зокрема органами управління освітою «Першою справою радянської влади було схопити, підрахувати все людське: лихо, голод, холод, злидні, лютий тиф і мор. Першою справою і Народного комісаріату освіти України була не школа (не до школи було тоді), а врятування дитячого населення. Не школа, а соціальне виховання дітей, їхнє державне забезпечення стало основним завданням Наркомосу УСРР» [6, с. 4].

На думку теоретика соціального виховання О. Попова «... соціальне виховання дитини – стає змістом своєї виховательної системи комуністичного ладу» [7, с. 237].

Взагалі, саме О.І. Попов увійшов в історію вітчизняної соціальної педагогіки як теоретик соціального виховання, що знайшло відображення у самій «Декларації про соціальне виховання дітей» (1920) так і його працях, виступах, публікаціях, що висвітлювали її реалізацію. На його думку, вихованням повинна опікуватися держава, а не сім'я (підтримував тогочасну точку партійних лідерів щодо недооцінки ролі сім'ї у вихованні сім'ї – просто її неспроможність).

Визнавав такі основні завдання соціального виховання: дитина виховується для комуністичного суспільства; дитину виховує комуністичне суспільство силами держави, методи такого виховання повинні спиратися на організацію дитячого колективу; основною формою такого виховання повинні стати дитячий будинок або установа, яка організовує життя дитини (постійний чи денний дитячий будинок); навчання здійснюватиметься в дитячому будинку навколо його комунального господарства.

Учений обґрунтував завдання соціального виховання – це підготовка гармонійно розвинених будівників нового комуністичного суспільства [8].

Аналіз їхніх праць свідчить, що в термін «соціальне виховання» вкладалася вся система навчально-виховної роботи в Україні, система освіти – система соціального виховання, яка в цілому є загальною організацією життя дітей в країні, причому колективного життя.

На використанні виховних можливостей колективу у реалізації завдань соціального виховання наголошував О. Залужний. Так у праці «Учення про колектив. Методологія дитколективу» (1926) вчений акцентує увагу на тому, що соціальне виховання буде успішним за умов його реалізації в дитячому колективі.

У контексті розвитку теоретичних основ соціального виховання вчений розглянув роль і місце неформальних дитячих об'єднань, поширених у ті роки, коли внаслідок соціально-економічних умов у 20-х роках ХХ ст. в Україні тисячі дітей були позбавлені нормальних умов проживання і навчання. Саме таким дитячим колективом він присвятив свою увагу, показавши якісні відмінності організованих і неорганізованих. Тому і доводив, що нові освітньо-виховні завдання можливо вирішити у відповідних організованих дитячих колективах.

О. Залужний зазначає, що «... Через колектив, силами колективу й для колективу – ось формула, що дедалі більше втілюється конкретно в соціалістичному будівництві. Найповніше втілення цієї форми в життя неодмінно зумовить і найповніший розвиток людської особистості, що формується у процесі колективного будівництва та колективної боротьби за право на це будівництво, знайде в міцному, плановому, організованому соціалістичному колективі найкращі умови формувати й виявляти всі свої різноманітні можливості» [9, с. 3].

Питання виховання дітей в системі соціального виховання не оминули увагою й відомих теоретиків і практиків України, зокрема, В. Дурдуківського – директора першої української гімназії, який у своїх працях «Дитяче шкільне самоврядування», «Шевченкова школа – Шевченкові» доводив, що соціальне виховання можна реалізувати через організацію громадських об'єднань, через громадські форми роботи. Різницю саме між соціальним і сімейним вихованням він убачав саме в тому, що в сім'ї реалізуються приватні, власне сімейні форми роботи, а в освітніх установах – громадські. Але повністю не викреслював із життя дітей сім'ю, а одним із перших директорів шкіл в Україні у тогочасних умовах недооцінки ролі сім'ї у житті дитини наголошував на необхідності долучення членів родини до громадських форм роботи.

У працях В. Дурдуківського прослідковується ідея боротьби за суспільну школу, яка повинна замінити стару, а також створити умови для навчання дітей у різних гуртках, об'єднаннях за інтересами, перетворити школу в школу-клуб. Наголошував, що стара система індивідуально-практичного навчання себе віджила і на зміну їй повинна прийти «нова за духом, змістом і методами праці...». Таку школу на його думку необхідно наблизити до життя, викликавши максимум самодіяльності, активності і творчості дітей» [10, с. 13-31].

Слід зазначити, що найактивнішим чином до теоретичних засад концепції соціального виховання долучився І. Соколянський, який велику увагу в своїх працях приділяв питанням педагогічного вивчення дитячого руху, соціального виховання, дитячої дисципліни. Структуроформуючою основою розвитку за його працями є соціальне середовище. Велику увагу приділяв дитячому руху. У своїх статтях «Дитячий рух – соціальне виховання» (1925), «Дитрух – школа – учитель» (1925), «Про методику праці в колдитрухах й установах соцвиху» (1925) та ін. підкреслював, що «Не дитячий рух організується на засадах соцвиху, а навпаки, соціальне виховання будується на засадах дитруху. Дитячий рух є основне, на чому тільки й можемо розв'язати проблему соціального виховання» [11, с. 23-24].

Визнавав, що успішність реалізації соціального виховання залежить від багатьох чинників, зокрема від того, які форми виховної роботи лежать в основі навчально-виховного процесу. Так як і В. Дурдуківський, І. Соколянський надавав перевагу громадським формам життя і діяльності дітей. Був глибоко переконаний, що зреалізувати цей підхід можливо тільки в умовах нової суспільної школи.

У своєму дослідженні ми також розглядаємо визначення теоретичних основ соціального виховання і у працях відомого українського фундатора соціальної педагогіки В. Зеньковського (1881-1962) [12], який дав власне роз'яснення щодо мети (цілепокладання) соціального виховання. Темі соціального виховання присвятив працю «Соціальне виховання, його завдання і шляхи». Розглядаючи цю проблему, Василь Васильович обґрунтовує важливість виховання дітей на таких дефініціях, як виховання почуття єдності, активності, зацікавленості, здатності відстоювати ідеали і цінності. У своїй праці зазначає: «Ці виховні завдання покладаються на школу, яка має стати органом розумової освіти, а й соціального виховання, стати носієм

вищих суспільних ідеалів і справжнім знаряддям соціального прогресу».

Учений дає своє визначення об'єкту і предмету соціальної педагогіки – соціальне середовище, визначення соціального виховання – виховання дітей у групі, в об'єднанні однолітків, що знайшло підтвердження у працях О.С. Залужного, І.П. Соколянського, А.С. Макаренка.

Його теоретичні напрацювання в царині соціального виховання базуються на психологічному підході до трактування поняття «соціальні сили в душі дитини» через взаємодію душі, емоцій, спілкування і традицій. Увів науковий термін – «соціальне наслідування». На його думку, виховуючи дитину, необхідно пам'ятати, що її фізичний і душевний стан – два різні поняття (феномени). У своїх працях велику увагу приділив проблемі соціального спілкування.

Провідним завданням соціального виховання учений визнавав розвиток активності та емоційності дитини. Ці якості можливо, на його думку, успішно розвивати в сім'ї, у створених дитячих організаціях і об'єднаннях. Не оминув він увагою й такий напрям роботи, як самовиховання.

Слід підкреслити, що Зеньковський В.В. на початку ХХ ст. піддавав критиці школу, яка пригнічує активність дітей своїми регламентованими планами і програмами, статутами. Педагогічне середовище якої було досить індивідуалізованим, що в свою чергу виховувало у дітей такі риси, як заздрість, марнотратство. У школі був дух змагальності. Цими категоріями він характеризує термін «соціальні почуття», які не виховують і не розвивають дитину.

Отже, вибудовуючи свою концепцію соціального виховання, він підійшов з позиції психології, віддавши перевагу соціальному вихованню у сім'ї, дитячих колективах. На його думку, суть соціального

виховання полягає у вихованні громадськості, вихованні соціальних інстинктів та навичок, організації соціального життя. Усього цього можна досягти в процесі розвитку фізичних і духовних сил дитини, розглядаючи їх як **феномен виховання**.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Здійснена нами пошуково-аналітична робота джерел із проблеми дослідження засвідчила, що концептуальні засади системи соціального виховання включали нормативно-правову та теоретичну основу і виходили із самої сутності поняття «соціальне виховання», яке по різному розкривалося відомими вченими і організаторами освітньої системи в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. в Україні (В. Арнаутов, Г. Гринько, В. Дурдуківський, О. Залужний, В. Зеньковський, О. Лозинський, В. Потрусь, О. Попов, І. Соколянський). За їхніми тлумаченнями констатуємо, що соціальне виховання – основа всієї освітньої системи країни і його реалізація можлива за повної організації колективного життя всіх дітей без виключення; соціальне виховання спирається на громадські форми життя в суспільній школі; соціальне виховання реалізується через використання виховних можливостей колективу; соціальне виховання спрямовується на виховання громадськості та соціальних інстинктів і навичок.

У цілому дослідження засвідчило, що теоретичні розробки проблем соціального виховання в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. в Україні відбувалися під впливом соціально-економічних та ідеологічних чинників становлення національної системи освіти. Соціальне виховання було концептуальною основою цієї системи, відповідало нагальним навчально-виховним завданням школи і увійшло в історію українського шкільництва як педагогічний феномен, що може бути окремим напрямом дослідження.

Література:

1. *Новий тлумачний словник української мови.* (2007). В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. Київ, АКОНІТ, Т. 1, 926.
2. *Гончаренко С.* (1997). *Український педагогічний словник.* Київ, Либідь, 376.
3. *Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей* (1921). *Пролет. освіта, Вінниця*), № 1. 2 – 4. (1. 07. 1920)
4. «Кодекс законів про народну освіту УСРР» (1922) http://leksika.com.ua/19930625/legal/kodeks_zakoniv_pro_narodnu_osvitu_usrr_1922 (2019, травень, 31).
5. *Гринько Г.* *Соціальне виховання дітей* (1922). *Порадник по соціальному вихованню дітей.* Упорядкував Ценсоцвих Наркомосвіти УСРР, Вип.1, Всеукр. Держ. вид-во. Х., 5-23.
6. *Ряппо Я.П.* (1927). *Народна освіта на Україні за десять років революції* / Я.П. Ряппо, К., Держ. Видав-во України, 126.
7. *Попов О.* (2003). *Декларація про соціальне виховання. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.), Хрестоматія, Л.Д. Березівська та ін. К., Наук.світ, 418.*
8. *Третье всеукраинское совещание по просвещению* (1921). Х., 1921. 54. (15 – 27 июня 1921)
9. *Залужний О.* (1928). *Учення про колектив.* Харків, Держ. видавництво України, 75
10. *Дурдуківський В.* (1923). *Дитяче шкільне самоврядування.* В. Дурдуківський, *З практики трудової школи.* Ч. I. *Теорія та методика.*, Київ, Слово, 13-31.
11. *Соколянський І.* (1925). *Про методикау праці в комдитрухах й установах соцвиху, Рад. Освіта, № 12., 23-24.*
12. *Зеньковский В.* (1918). *Социальное воспитание, его задания и пути,* В. Зеньковский. М., Моск. просвет. комиссия, 91

References:

1. *Novyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy.* (2007). V.V. Yaremenko, O.M. Slipushko. Kyiv, AKONIT, T. 1, 926.
2. *Honcharenko S.* (1997). *Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk.* Kyiv, Lybid, 376.
3. *Deklaratsiia Narkomosvity USRR pro sotsialne vykhovannia ditei* (1921). *Prolet. osvita, Vinnytsia*), № 1. 2 – 4. (1. 07. 1920)
4. «*Kodeks zakoniv pro narodnu osvitu USRR*» (1922) http://leksika.com.ua/19930625/legal/kodeks_zakoniv_pro_narodnu_osvitu_usrr_1922 (2019, traven, 31).
5. *Hrynko H.* *Sotsialne vykhovannia ditei* (1922). *Poradnyk po sotsialnomu vykhovanniui ditei. Uporiadkuvav Tsensotsvykh Narkomosvity USRR, Vyp.1, Vseukr. Derzh. vyd-vo. Kh., 5-23.*
6. *Riappo Ya.P.* (1927). *Narodna osvita na Ukraini za desiat rokiv revoliutsii / Ya.P. Riappo, K., Derzh. Vydav-vo Ukrainy, 126.*
7. *Popov O.* (2003). *Deklaratsiia pro sotsialne vykhovannia. Malovidomi pershodzherela ukrainskoi pedahohiky (druha polovyna KhIKh – KhKh st.), Khrestomatii, L.D. Berezivska ta in. K., Nauk.svit, 418.*
8. *Trete vseukraynskoe soveshchanye po prosveshcheniyu* (1921). *Kh., 1921. 54. (15 – 27 yiunia 1921)*
9. *Zaluzhnyi O.* (1928). *Uchennia pro kolektyv. Kharkiv, Derzh. vydavnytstvo Ukrainy, 75*
10. *Durdukivskyi V.* (1923). *Dytiache shkilne samovriaduvannia. V. Durdukivskyi, Z praktyky trudovoi shkoly. Ch. I. Teoriia ta metodyka., Kyiv, Slovo, 13-31.*
11. *Sokolianskyi I.* (1925). *Pro metodyku pratsi v komdytrukhakh y ustanovakh sotsvykhu, Rad. Osvita, № 12., 23-24.*
12. *Zenkovskyi V.* (1918). *Sotsyalnoe vospytanye, eho zadaniya y puty, V. Zenkovskyi. M., Mosk. prosvet. komysyia, 91*